

Villnow Komárková, Jana

K původu a vývoji českých výrazů vinohrad a vinice v areálovém kontextu

Linguistica Brunensia. 2016, vol. 64, iss. 2, pp. 65-76

ISSN 1803-7410 (print); ISSN 2336-4440 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/136174>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Jana Villnow Komárková

K PŮVODU A VÝVOJI ČESKÝCH VÝRAZŮ VINOHRAD A VINICE V AREÁLOVÉM KONTEXTU

ON THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE CZECH EXPRESSIONS VINOHRAD AND VINICE IN THE AREAL CONTEXT

ABSTRACT

The paper deals with the etymological and historical-semantic analysis of the Czech terms vinice and vinohrad 'vineyard', which are synonymous in contemporary Czech. Originally, however, they were territorially differentiated, i.e. the word vinohrad was limited to the area of Moravia, while the term vinice was common in Bohemia. The historical development of the expressions vinice and vinohrad is compared with developments in the neighbouring German speaking countries, where the terms Weingarten and Weinberg are used. It is possible that, like in German, it was the language of Bible translations (and other religious texts) using the Old Czech variant vinice, which played a significant role in the process of the expansion of the term vinice also to the territory of Moravia.

KEYWORDS

etymology; areal linguistics; viticulture terminology.

1. Úvod: objekt bádání

Etymologie je jazykovědná disciplína, která klade ve svém moderním pojetí důraz především na interdisciplinaritu. Spolupráce s jinými vědními obory zaručuje, že je etymologický výklad postaven na základech empiricky podložených faktů, což přispívá k jeho komplexnosti. Jednou z disciplín, jejíž údaje musí etymolog při svých analýzách zohlednit, je areálová lingvistika čili jazykový zeměpis. Etymologizování určitého slovního hnízda nebo věcněsémantického okruhu, a to jak na rovině

formální, tak sémantické, se opírá o zjišťování geografického rozšíření zkoumaného jevu. Protože se jedná o jazykovědnou analýzu zaměřenou na jistý zeměpisný celek, areál či subareál, jehož součástí jsou často nepřibuzné jazyky nebo jazyky příbuzné vzdáleně, zahrnuje taková analýza nutně i zkoumání jazykových kontaktů uvnitř tohoto areálu, a přesahuje tudíž do oblasti jazykové kontaktologie.

Objektem bádání v následujícím příspěvku je geografický celek, který lze označit jako středoevropský vinařský subareál. Náleží do něj vinařské oblasti na českém (vedle toho i slovenském) jazykovém území a přilehlé oblasti rakouské a německé. V tomto prostoru a v rámci daného oboru lidské činnosti, tedy vinohradnictví a vinařství, probíhají od středověku čilé mezikulturní vztahy mezi mluvčími němčiny a češtiny v jejich různých časových a teritoriálních varietách. Jedná se tedy o vzorek vhodný pro ilustraci jazykových kontaktů u jisté profesní skupiny. Němčina sehrála ve slovní zásobě dané profese v určeném areálu v průběhu dějin výraznou roli. Nejdříve jako mateřština středověkých kolonistů, mezi nimiž byli významně zastoupeni právě vinaři přinášející nové výrobní postupy a technologie, později jako jazyk, s nímž přicházeli čeští mluvčí do styku při obchodních kontaktech, učení se řemeslu apod.

Silný vliv němčiny na českou vinohradnickou a vinařskou nomenklaturu potvrzuje množství stále živých germanismů zastoupených v korpusu, jenž je vytvářen v rámci aktuálně řešeného vědeckého projektu „Jazyk tradičního vinohradnictví a vinařství ve středoevropském areálu: etymologie a areálová lingvistika“ (viz Poděkování). Ve vytvářeném korpusu jsou zastoupeny české termíny excerpované z historických pramenů (hospodářských příruček, právních listin apod.), historických slovníků a lexikálních databází starších vývojových fází češtiny (ESSČ, StČE, LDHBČ), dialektologické, etnografické a enologické literatury, ale také materiál získaný vlastním terénním výzkumem (srov. níže).

Komplexní analýza historického vývoje výpůjček by obecně měla zahrnovat výzkum jejich předreceptivní fáze, tj. chronologickou, geografickou (diatopickou) a socio-kulturní (diastatickou) charakteristiku přímého zdroje přejetí slov, dále by si měla všimnout procesů recepce a integrace výpůjček na rovině fonologické, morfologické a lexikálněsémantické a konečně sledovat tzv. postintegrační fázi, tj. etapu následující po začlenění slova cizího původu do lexikálního systému přijímacího jazyka (srov. NEWERKLA 2011, 28n).

Na tomto místě budou jako příklad německo-českých jazykových vztahů uvnitř zvoleného areálu a v rámci vybraného úseku slovní zásoby analyzovány české názvy plochy osázené vinnou révou, tedy výrazy tvořící v obou jazycích bázi dané nomenklatury. V češtině je jedním z těchto výrazů germanismus, druhým je slovo domácího původu. Sledována bude jednak jejich etymologie, to znamená v případě výpůjčky její předreceptivní vývojová fáze, dále sémantický vývoj s důrazem na začlenění do vztahů polysémie a synonymie, u výpůjčky zkoumání procesů sémantické integrace a postintegrace a konečně vývoj vybraných českých výrazů v kontex-

tu vývoje paralelních termínů německých – bude tak zohledněn jazykověareálový aspekt.

2. K etymologii výrazů *vinohrad* a *vinice*

Prvním z analyzovaných českých výrazů označujících pozemek osázený vinnou révou je vůbec nejstarší doložený (obecně slovanský) germanismus z okruhu vinohradnické a vinařské terminologie – *vinohrad*. Jde o pokračování praslovanské formy **vinogordъ* označující plochu osázenou vinnou révou, jež je doložena již ve stsl. *vinogradъ*, *vinohrad'*, *vinná réva'*, *vinný kmen'* a jejíž kontinuanty jsou zastoupeny také v dalších slovanských jazycích, a sice jednak ve významu *vinice'*, jednak ve významu *vinná réva'*. Srov. slk. *vinohrad*, b. st. a arch. *vinograd* (RBE 2, 190n), mk. dial. *vinograd* (RMNP 1, 270), srb. a chorv. *vinogrād*, sln. *vinógrad*, vše *vinice*, *vinohrad'*, sln., srb., chorv. st. (Rj. 20, 909) a slk. st. (HSSJ 6, 383) také *vinná réva'*. Br. *vinahrád*, ukr. *vynohród*, r. *vinograd*, *vinná réva'*, *hrozny'* (str. *vinogradъ* také *vinice'* a r. dial. *vinograd* i *vinó*, SRNG 4, 287) představují výpůjčky z církevní slovanštiny (VASMER 1, 202; ESB 2, 145; ANIKIN 2013, 200 aj.). Polské arch. a dial. výrazy *winograd*, *winohrad*, *winice'*, *vinná réva'*, *hrozny'*, *vinó* (SJP 9, 1112; KARŁOWICZ 6, 128), s doklady od 16. století, jsou pravděpodobně výpůjčky z češtiny (z moravsko-slovenského prostředí), případně z ruštiny (SIATKOWSKI 1965, 1, 193n; BASAJ-SIATKOWSKI 2006, 437).

Psl. **vinogordъ* bylo s největší pravděpodobností přejato z góštiny – s gótským *weinagards*, *vinice*, *vinohrad'* totiž koresponduje jak fonologicky, tak sémanticky¹ (FEIST 1923, 426; KIPARSKY 1934, 224n; HAMM 1942, 123f.; VASMER 1, 202; SHEVELOV 1964, 415; SIATKOWSKI 1965 l.c.; LEHMANN 400; GOŁĄB 1992, 378; PRONK-TIETHOFF 2013, 127 aj.). Srov. také další germánské formy, např. krymskogótské *wingart*, *vinná réva'* (FEIST 1939, 559), *vinice'* (PRONK-TIETHOFF 2013, 128), sthn. *wīngart(o)*, střhn. *wīngart(e)*, něm. *Weingarten*, dial. *Wingert*, *vinice'* (ALANNE 1950, 71n a 169), niz. *wijngaard*, *vinohrad'*, *wingerd*, *vinná réva'*, stangl. *wīngeard*, *vinohrad'*, *vinó*. Gótské *weinagards* je stejně jako jeho paralely v dalších germánských jazycích kompozitem protogermánských základů **wīnan-*, *vinó* a **gardōn-*, *zahrada*, *pozemek'* (PRONK-TIETHOFF 2013, 128). Primárním významem germánského slova byl tedy – jak ukazuje sémantická struktura jeho komponentů – *vinohrad'*, doslova *ohrazený pozemek osázený vinnou révou'* (ALANNE 1950, 71), další doložené významy *vinó* a *vinná réva'* jsou dle všeho sekundární, vzniklé metonymickým přenesením významu pravděpodobně ve směru *vinohrad'* → *vinná réva'* → *vinó*. Do praslovánštiny mohlo být slovo přejato buď pouze ve významu *vinohrad'*, s následnou

1 Někdy se psl. **vinogordъ* objasňuje jako domácí složenina s první částí *vinó*, druhým komponentem **gordъ* *ohrazené, oplocené místo* a sémantikou *vinnou révou osázené ohrazené místo* → *vinice*, *vinohrad'* (Skok 3, 595, Černých 1993, 1, 152, Snój in: Bezljaj 4, 320). O slovtvorném kalku germánského kompozita uvažují S-A 1955, č. 1082, sr. také Šanskij 1, 3, 101, ESUKr 1, 377n.

polysemizací a lexikalizací významů ‚vinná réva‘, ‚hrozny‘ a ‚vino‘ až na slovanské půdě, nebo došlo k několikerému přejetí slova vždy v jednom z uvedených významů.

Nejstarší známý doklad slova *vinohrad* v češtině pochází z 1. poloviny 14. století z Rajhradu u Brna (Rajhradský evangeliář). Dominantním významem slova doloženým od nejstarších staročeských textů až po současnost je ‚plocha osázená vinnou révou‘ s tím, že často bývá akcentováno postavení vinohradu na vyvýšeném terénu (ve svahu). Pouze jako dialektismus funguje slovo na Moravě a ve Slezsku také ve významu ‚vinná réva‘ (BARTOŠ 1906, 483; OLA – mapa 8, otázka L 495 ‚vinná réva‘).

Z hlediska ukotvení českého slova *vinohrad* v systému lexikálněsemantických vztahů je podstatné, že už od nejstarších písemně doložených fází konkuruje tomuto výrazu v jeho dominantním významu domácí synonymum *vinice*, které je ve formě *vinničě* doloženo ve staré češtině od 2. pol. 14. století (srov. z tohoto období např. rukopis Lobkovické knihovny v Roudnici,² k dalším stč. dokladům viz níže).

Stejně jako *vinohrad* kontinuuje také *vinice* již praslovanský výchozí tvar, rekonstruovaný do podoby **vinьnica*. Jedná se o derivát utvořený sufixem *-ica* od adjektiva **vinьnъ* ‚vinný, týkající se vína‘, které je odvozeno od substantiva *vinо* (jež bylo do praslovanštiny přejato jako kulturní slovo buď přímo z (lidové) latiny, nebo germánským prostřednictvím). Pokračování psl. **vinьnica* lze vedle češtiny nalézt také v dalších slovanských jazycích, a to v témže či blízkých významech, srov. slk. *vinica* ‚vinohrad‘, pol. *winnica* ‚vinohrad‘, st. také ‚vinný sklep‘ a ‚vinná réva‘ (SJP 9, 110), luž. *winica* ‚vinohrad‘, pomsln. *ві́ніца* ‚vinohrad‘, ‚vinná réva‘ (RAMUET 252), plb. *vainaičā* ‚vinná réva‘ (P-S 159), chorv. st. *vinica* ‚vinohrad‘, ‚(vinný) sklep‘ (Rj. 20, 901), rchl. a r. st. *vinica* ‚vinný sklep‘ (Srez. 1, 261), ‚vinná réva‘, ‚vinohrad‘ (SRJ 2, 1891), dial. i ‚palírna, lihovar‘ (SRNG), ukr. zast. *вiнниця* ‚vinná réva, sklad alkoholu‘, ‚palírna‘, dial. ‚vinohrad‘ (HRIN 1, 173, SUM 441), br. st. a dial. *vinica* ‚vinná réva‘, ‚vinohrad‘, lihovar, palírna (HSBM 3, 275).

Významy zastoupené ve slovanských jazycích ukazují, že slovo **vinьnica* bylo polysémní a označovalo jednak vinnou révu, jednak vinohrad – tedy místo, na němž se pěstuje vinná réva, a konečně také vinný sklep – tzn. místo, kde se uskladňuje výsledný produkt vyráběný z vinné révy. Význam ‚palírna, lihovar‘, doložený ve vsl. jazycích, lze považovat za výsledek metonymického přenesení významu ‚vinný sklep‘.

Kontinuanty obou uvedených termínů **vinogordъ* a **vinьnica* plní v současné češtině jako označení plochy osázené vinnou révou funkci synonym, což dokládá mj. i text platného Zákona o vinohradnictví a vinařství České republiky z roku 2004 (321/2004, paragraf 3): „...Pro účely tohoto zákona se rozumí... vinohradem nebo vinicí ... zemědělsky obhospodařovaná půda souvisle osázená keři vinné révy...“. Jako synonyma jsou oba termíny definovány rovněž v současných výkladových

2 Rýmované vyprávění o umučení Páně (PATERA 1883, 370–396).

a překladových slovnících, srov. např. definici slova *vinice* „pozemek, na kterém se pěstuje vinná réva, *vinohrad*“ a *vinohrad*: „*vinice*“ ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ 491 a 492). Původně však byly diferencovány teritoriálně, a to tak, že *vinohrad* byl omezen na areály Moravy, zatímco v Čechách byl běžný termín *vinice* (NIŽNANSKÝ 1982, 26). Jednalo se tedy o heteronyma, tj. nářeční synonyma (tautonyma).³

Míru povědomí o původní teritoriální příznakovosti termínů *vinohrad* a *vinice* ilustrují výsledky dotazníkového terénního výzkumu, který probíhá od roku 2014 ve vinařských lokalitách na jižní Moravě v rámci výše uvedeného vědeckého projektu (výzkum, realizovaný řešitelkou projektu a posluchačkami magisterského studia české filologie na FF MU,⁴ pokrývá všechny čtyři moravské vinařské podoblasti, a to velkopavlovickou, mikulovskou, slováckou a znojemskou). Dotazník je tvořen 32 otázkami z oblasti *vinohradnictví*, 26 otázkami z oblasti *vinařství* a 6 doplňujícími otázkami z oblasti tradic a zvyklostí spojených s *vinohradnictvím*, *vinařstvím* a konzumací vína, celkem tedy tvoří dotazník 64 dotazů. Pro téma tohoto příspěvku jsou relevantní první dvě otázky dotazníku, které zní: 1) „Jak se označuje pozemek se souvislou výsadbou keřů vinné révy?“, 2) „Pocítujete rozdíl mezi významy výrazů *vinohrad* a *vinice*? Pokud ano, jaký?“. Z materiálu získaného prozatím na základě rešerše 43 dotazníků vyplývá, že 26 dotázaných, tj. více než polovina, nepocituje mezi výrazy *vinohrad* a *vinice* žádný rozdíl. Aktivně jich 22 užívá termín *vinohrad*, 12 termín *vinice*, přičemž ale z těchto dvanácti dva používají v syntagma-tech termín *vinohrad*, srov. např. „jdu do *vinohradu*“, „máme *vinohrad*“. Osm respondentů uvedlo, že užívá oba dva termíny. Jen malá část dotázaných specifikuje difference mezi výrazy *vinohrad* a *vinice*. Dva respondenti vidí rozdíl v lokalizaci jejich denotátů – zatímco *vinohrad* je zakládán na kopci či ve svahu, *vinice* je většinou situována na rovném terénu. Další tři respondenti uvádějí, že *vinohrad* je moravský termín a *vinice* název spisovný. Jiní charakterizují výraz *vinice* pomocí atributů „pražský“, příp. „biblický“ (jako příklad uvádějí spojení *vinice Páně*), či ho popisují tak, že „hučí v uších“ (tj. nepoužili by ho), případně že ho užívají jen při komunikaci s lidmi z jiných regionů. Přívlastkem „modernější“ opisují termín *vinice* dva respondenti. Celkově z uvedeného přehledu vyplývá, že ačkoliv část respondentů stále vnímá *vinici* jako výraz český, nemoravský, majorita dotázaných mezi termíny *vinohrad* a *vinice* žádný rozdíl nepocituje. Toto zjištění nastoluje při konfrontaci s původní historickou převahou termínu *vinohrad* na Moravě otázku, co mohlo být impulsem vedoucím k expanzi původně na české prostředí omezeného termínu *vinice* na Moravu.

3 Pokud jde o průběh izolex **vinogordъ* a **vinьnica* na celoslovanském území, ten by nejpřesněji reflektovala dialektální jazyková mapa, ta ale není k dispozici (např. do projektu *Slovanský jazykový atlas* otázka ‚*vinohrad*‘ není zahrnuta).

4 Jmenovitě Lucii Štěrbovou a Vladimírou Derkovou, jimž na tomto místě děkuji za spolupráci.

3. Srovnání s němčinou: krátce k historii a konkurenci výrazů *Weingarten* a *Weinberg*

Při hledání odpovědi na tuto otázku se nabízí srovnání s vývojem v sousedním německém jazykovém prostoru. V němčině jsou totiž jako označení plochy osázené vinnou révou doloženy výrazy *Weingarten* a *Weinberg*; v alemánském prostředí je kromě toho běžný termín *Reben* – ten zde ale bude vzhledem ke geografické vzdálenosti od českého prostředí ponechán bez povšimnutí.

Starší z uvedených termínů *Weingarten* a *Weinberg*, rozšířený původně na celém německém jazykovém území, je *Weingarten* (srov. sthn. *wīngart(o)*, střhn. *wīngart(e)*, něm. dial. *Wingert*), který je dnes živý ve vinařských regionech v Porýní (v povodí řek Ahr, Mosela, Mohan, Nahe, u středního toku Rýna), dále v Dolním Sasku, Dolním Rakousku, Burgenlandu, Štýrsku a Jižním Tyrolsku (podle údajů *Slovníku německé vinařské terminologie (Wörterbuch der deutschen Winzersprache)*, viz v seznamu literatury pod zkratkou WDW). V průběhu historického vývoje ztrácel však tento termín svou počáteční celoněmeckou dominanci a byl v některých areálech vytlačován výše uvedenými synonymy *Weinberg* a *Reben*. *Weinberg* (střhn. *wīnberc*) je lexikální inovací, která se začala šířit z durynsko-saského areálu. Její vznik souvisí se změnou ve vinohradnictví v průběhu 14. a 15. století, kdy se vinice hojněji zakládaly na horách, resp. úpatích hor, ve svahu. Výraz *Weingarten* označující „pozemek v nížině, osázený vinnou révou“ tak nahradilo označení vyvýšeného místa – střhn. *bērc* „horá“, na němž je pěstována vinná réva. Jako apelativum je střhn. *wīnbērc* písemně doloženo v Durynsku od roku 1256, další doklady pocházejí ze 13.–15. století a jsou omezeny na durynsko-saský prostor (ALANNE 1950, 167). K celoněmeckému rozšíření termínu *Weinberg* a jeho zařazení do lexika standardní němčiny došlo podle historiků jazyka až v 16. století vlivem Lutherova překladu bible. V něm totiž použil autor na více než 120 překladových místech jako označení plochy osázené vinnou révou termín *Weinberg* (podrobně k tomu srov. PUHL 2008, 463), jenž mu byl znám jako dominantní název vinohradu z prostředí jeho působení.

4. K historii a konkurenci výrazů *vinohrad* a *vinice* v češtině

Příklad šíření termínu *Weinberg* na úkor původně dominantního ekvivalentu *Weingarten* v němčině vybízí k možnosti zohlednění role biblického jazyka i v distribuci paralelních výrazů *vinohrad* a *vinice* v češtině. Je obecně známo, že víno, resp. vinná réva, vinný kmen a vinice jsou výrazy, které jsou s biblí pevně spjaty. Ve Starém zákoně je s vinicí či vinným kmenem (zdravým či planým/zvrhlým) srovnáván Izrael,

v Novém zákoně je Ježíš jediným pravým vinným kmenem, „Bůh je vinař, který od své církve odřezává vše, co je neplodné, a přiřezává svou kázní zdravé ratolesti, aby jejich ovoce bylo vydatnější.“ (NOVOTNÝ 2, 1213) apod. Následně bude tudíž proveden krátký komparační exkurz do starších dokladů obou českých termínů a pozornost bude věnována textům a kontextům, v nichž se vyskytují.

Na starý teritoriální rozdíl mezi výrazy *vinohrad* a *vinice* poukazují již jejich staročeské výskyty. Památky obsahující označení *vinohrad* pocházejí z moravského prostředí, srov. např. „...že sem dal i dávám svůj pravý křesťanský gleit... těm **vinohradóm...**“ (ArchČ 3, 272 – Znojmo, rok 1402), „...prodávám své vlastnie dědicstvie... s lukami, s sadmi, s **vinohrady...**“ (ArchČ 16, 285 – Mor. Krumlov, rok 1485), „Klára z Lilče poh. Ondřeje a Jana... **vinohraduov** mi sstúpili...“ (PŮH 3, 301, rok 1417), další doklady viz např. ArchČ 16, 285 a 300, DeskyBrn 9, 51, Naučení brněnská (Tkač, viz StČE), Půh 5, 106 atd.⁵ přičemž se jedná převážně o texty právního charakteru, a to půhonné knihy (obsahující formulace žalobních nároků) a jiné listiny. Na druhé straně jsou doklady výrazu *vinnicě* obsaženy v textech české provenience. Zcela dominantní jsou ve stč. památkách duchovního, náboženského zaměření, a to včetně nejstarších českých překladů bible (Bible drážďanská a olomoucká), srov. např. „**vecě pán té vinnicě** svému starostě“ (Bible drážďanská, 2. pol. 14. stol., Matouš 20, 8) nebo: „a šest let obřezovati budeš **vinnici** svú“ (Bible boskovská, 20. léta 15. stol., Leviticus 25, 3), „Učinil li by kto škodu na poli či na **vinnici**“ (Bible pražská, 1488, Ex 22, 5), „**vinnicemi** jiní vládnú“ (Bible kladrubská, 2. pol. 15. stol., Nehemiáš 5, 5) atd.⁶ K jiným náboženským textům obsahujícím výraz *vinnicě* srov. např. *Život Krista Pána* z pol. 14. stol. od neznámého autora, Husův *Výklad viery, Desatera a Páteře*, Chelčického *Siet viery pravé, Postilu*, stč. *Život sv. Františka, Tkadlečka* atd. Další doklady stč. *vinnicě* jsou zaznamenány v kronikách a cestopisných památkách (např. *Pulkavova kronika* či stč. překlady *Miliónu Marca Pola* a *Mandevillova cestopisu*). Pokud jde o právní texty a jiné listiny, pocházejí nalezené doklady stč. *vinnicě* výhradně z Čech, srov. např. ArchČ 37/1, 582 („...na **vinnicech** a také na hamřiech nebo-li hutech u Berouna...“), ArchČ 4, 373, ArchČ 15, 524, ArchČ 25, 295 (doklady z Prahy) nebo příručku novoměstského písaře Prokopa z 15. stol. („...udělá rybník aneb **vinnici**“, viz StČE).

Ve středněčeských památkách je teritoriální distribuce výrazů v podstatě stále zachována, *vinohrad* je omezen na doklady z Moravy – zahrnující stále především listiny (srov. např. Drn 28, 102, DeskyMorBrn 2, 388, DeskyMorOl 2, 151, PůhBrn 7, 239, ArchČ 17, 36 (doklad z Olomouce) atd.⁷), *vin(n)ice* na doklady z Čech (ArchČ 15, 107 (doklad z Bíliny), ArchČ 20, 317 a 447 (doklady z Pardubicka), ArchČ 28, 24

5 Doklady jsou citovány podle StČE.

6 V této souvislosti je zajímavý výskyt obou slov v nejstarších staročeských evangeliářích ze 14. století – zatímco v Rajhradském evangeliáři je doložen jako překlad lat. *vinea* výraz *vinohrad*, totéž biblické místo (Lukáš 13, 6 a 7) je ve Vídeňském evangeliáři přeloženo paralelním *vinnicě* (VAŠICA 1931, 53).

7 Doklady viz LDHBČ (cit. s. 4. 2016).

(doklad z Prahy – Liboce) atd.). Nacházíme však už také důkazy pro postupné pronikání termínu *vinice* na Moravu, srov. např. listinu týkající se poddanských řádů na Znojemsku (Řády poddanské na Hradištsku u Znojma z roku 1574, ArchČ 29, 71): „Žádnej také vykonávání vyměřených robot, budťo při domu, **vinnicích**, dědinách...“. V biblických textech si kontinuálně drží monopol termín *vin(n)ice*, srov. Bibli kralickou (1579–1593), např.: „Což se samo od sebe zrodí obilí tvého, nebudeš toho žíti, a hroznů **vinice** zanechané od tebe nebudeš sbíráti“ (Leviticus 25, 5), „A ještě jsi nás neuvedl do země oplývající mlékem a strdí, aniž jsi nám dal v dědicví roli a **vinic**“ (Numeri 16, 14), podobně např. také Veleslavínova bible (1613) atd. Termín *vin(n)ice* se zároveň vyskytuje v nejstarším česky psaném odborném spise o vinohradnictví a vinařství z roku 1558 „*Vinice v jakém položení má býti...*“⁸ od pražského učitele Jana Hada, stejně jako v dalších hospodářských příručkách (srov. *Knihy hospodářské o hospodářství polním I*, traktát šestý „O vinnicích“, str. 141–154, od Kryštofa Fischera (vyd. 1679), v českém překladu Jana Barnera z roku 1706).

Pokud jde o staročeské a středněčeské lexikografické zdroje, v Klaretově *Bohemáři* (verš 237, 60. léta 14. století) je jako překlad latinského *vinea* uvedeno pouze stč. *vinnicě*, stejně tak ve Vodňanského *Lactiferu* (1511, *Knih 1, 172*). Také ve *Vokabuláři latinském, českém i německém* z roku 1550 je ekvivalentem latinského *vinea* a německého *Weingarten* pouze č. *vinnice*. Nejvýznamnější český humanistický lexikograf Daniel Adam z Veleslavína již uvádí oba výrazy jako synonymní, srov.: „**vinice** – viničná hora, **vinohrad**, lat. *vinea*“ (*Silva quadrilinguis*, 1598), podobně i Václav Jan Rosa ve svém slovníku: „**vinnice** – *vinea*, *Weingarten*“, „**vinohrad** – *idem quod vinice*“ (*Thesaurus linguae Bohemicae*, 1672). Komenský užívá ve *Světě v obrazech* (*Orbis sensualium pictus*) z roku 1685 (latinsko-německo-maďarsko-české vydání) výraz **vinice** jako překlad lat. *vinea* a něm. *Weinberg*, v kapitole „*Vinobraní*“ doplňuje do závorky za *vinici* jako synonymum také **vinohrad**. Ve Vusínově slovníku *Dictionarium von dreien Sprachen Deutsch, Lateinisch und Böhmisch* (3. sv., str. 327, 1. vyd. 1700) je doložen pouze výraz *vinice* jako překlad lat. *vinea* a něm. *Weingarten*, v *Nomenclatoru*⁹ Jana Karla Rohna (2. díl, str. 65, vyd. 1765) už se vyskytují oba dva výrazy jako ekvivalenty lat. *vinea* a něm. *Weinberg/Weingarten*. Z novočeských slovníků rozlišuje Dobrovský ve svém německo-českém slovníku (*Deutsch-Böhmisches Wörterbuch*, 1821) **vinici** jako překlad německého *Weingarten* (a *Rebacker*), zatímco něm. *Weinberg* překládá jak českým **vinohrad**, tak **vinice**. Jungmann uvádí ve *Slovníku česko-německém* oba výrazy jako synonymní, s tím, že **vinice** je u něj překladem něm. *Weinberg* i *Weingarten* (také *Rebacker*) a **vinohrad** ekvivalentem německého *Weingarten* a *Rebe* (Jungmann 5, 103 a 106). Ve výkladových slovnících 20. století (PSJČ, SSJČ a SSČ) figurují – jak již bylo zmíněno výše – výrazy *vinice* a *vinohrad* již zcela jako synonyma bez teritoriálního rozlišení.

8 Celý název příručky zní *Vinice v jakém položení má býti a jakým způsobem člověk má ji dělati, aby toho hojný užitek mohl mít: přitom také jak se víno chovati a opatrovati má*.

9 *Nomenclator, to jest Jmenovatel, v trojí, totižto české, latinské a německé řeči* (1–4). Praha 1764–1768.

5. Závěr

Uvedený přehled dokladů od staré češtiny dodnes podporuje hypotézu, že původní teritoriální rozdíl mezi termíny *vinice* a *vinohrad*, reflektovaný dobře ještě ve staré češtině, se zhruba od 16. století postupně stíral, a to pod vlivem pronikání českého výrazu *vinice* na Moravu, kde začal konkurovat staršímu *vinohrad*. Je pravděpodobné, že v tomto procesu sehrál, stejně jako v němčině, významnou roli jazyk biblických překladů (a dalších náboženských textů), užívající od staré češtiny variantu *vinice*. Pro další výzkum by bylo zajímavé srovnání s vývojem v jiných slovanských jazycích, zahrnující nejenom sledování teritoriální konkurence obou výrazů, ale také jejich zastoupení v historické duchovní literatuře.

Zkratky: b. bulharský, br. běloruský, č. český, dial. dialektický, germ. germánský, got. gótský, chorv. chorvatský, lat. latinský, luž. horno- a dolnolužický, mk. makedonský, něm. německý, niz. nizozemský, plb. polabský, pol. polský, pomsln. pomořskoslovinský, psl. praslovanský, r. ruský, rysl. ruskocírkevněslovanský, slk. slovenský, sln. slovinský, srb. srbský, stangl. staroanglický, stč. staročeský, sthn. starohornoněmecký, str. staroruský, střč. středněčeský, střhn. středohornoněmecký, střlat. středolatinický, stsl. staroslověnský, ukr. ukrajinský.

LITERATURA

- ALANNE, Eero. 1950. *Die deutsche Weinbauterminologie in althochdeutscher und mittelhochdeutscher Zeit*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- ANIKIN, Aleksandr Je. 2013. *Russkij etimologičeskij slovar' 7*. Moskva: Znak.
- ArchČ = *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské* [online]. Praha 1840n. Dostupné z: <http://147.231.53.91/src/index.php>
- BARTOŠ, František 1906. *Dialektický slovník moravský*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- BASAJ, Mieczysław – SIATKOWSKI, Janusz. 2006. *Bohemizmy w języku polskim*. Słownik. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- BEZLAJ, France. 1976–2007. *Etimološki slovar slovenskega jezika 1–5*. Od 3. sv. též Marko Snoj a Metka Furlan. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.
- ČERNYCH, Pavel Ja. 1993. *Istoriko-etimologičeskij slovar' sovremennogo ruskogo jazyka 1–2*. Moskva: Russkij jazyk.
- DeskyBrn = KALINA, Tomáš, ed. 1950. *Moravské zemské desky. II. sv. řady brněnské 1480–1566*. Praha: Státní nakladatelství učebnic.
- ESBr = MARTYNAŮ, Viktor U. – CYCHUN, Henadz' A., eds. 1978n. *Etymolahičny slovník belaruskaj movy*. Minsk: Navuka i technika/Belaruskaja navuka.
- ESSČ = *Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/>
- ESUkr = MEENYČUK, Oleksandr S., ed. 1982n. *Etymolohičnyj slovnyk ukrajins'koji movy*. Kyjiv: Naukova dumka.

- FEIST, Sigmund 1923. *Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache*. Zweite, gänzlich neu bearbeitete Auflage. Halle: Niemeyer.
- FEIST, Sigmund. 1939. *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache*. 3. Auflage. Leiden: Brill.
- GOŁĄB, Zbigniew. 1992. *The Origins of the Slavs. A Linguist's View*. Columbus: Slavica Publishers.
- HAMM, Josip. 1942. Über den gotischen Einfluß auf die altkirchenslavische Bibelübersetzung. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*. 67, s. 112–128.
- Hrin. = HRINČENKO, Borys. 1907–1909. *Slovar' ukrains'koji movy* 1–4. Kyjiv: Vydavnyctvo Akademii nauk Ukrainjskoji RSR.
- HSBM = ŽURAŤSKI, Arkadij J., ed. 1982n. *Historyčny sloŭnik belaruskaj movy* Minsk: Navuka i technika.
- HSSJ = MAJTÁN, Milan et alii, eds. 1991–2008. *Historický slovník slovenského jazyka* 1–7. Bratislava: Veda.
- JUNGMANN, Josef. 1835–1839. *Slovník česko-německý* 1–5. Praha: Knížecí arcibiskupská knih-tiskárna.
- KARŁOWICZ, Jan. 1900–1911. *Słownik gwar polskich* 1–6. Kraków: Akademia Umiejętności.
- KIPARSKY, Valentin. 1934. *Die gemeinславischen Lehnwörter aus dem Germanischen*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- LDHBC = NEJEDLÝ, Petr et alii, eds. 2010. *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z: <http://madla.ujc.cas.cz/>
- LEHMANN, Winfred P. 1986. *A Gothic Etymological Dictionary*. Leiden: Brill.
- NEWERKLA, Stefan Michael 2011. *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. Zweite, durchgehend überarbeitete und aktualisierte Auflage. Frankfurt am Main et al.: Lang.
- NIŽNANSKÝ, Jozef R. 1982. Územné rozloženie niektorých vinohradníckych termínov. *Slovenská reč*. 47/1, s. 23–32.
- NOVOTNÝ, Adolf. 1992. *Biblický slovník* 1–2. Třetí vydání. Praha: Kalich.
- OLA = FERENČÍKOVÁ, Adriana, ed. 2012. *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Vypusk 4. Selskoje chozajstvo*. Bratislava: Veda.
- PATERA, Adolf. 1883. Rýmované „Pravenie o božiem umučenie a o jeho svaté krve prolitie“ z druhej polovice XIV. stoločia. *Časopis Musea království českého*. 57, s. 370–396.
- PRONK-TIETHOFF, Saskia. 2013. *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*. Amsterdam–New York: Rodopi.
- P-S = POLAŃSKI, Kazimierz – SEHNERT, James Allen. 1967. *Polabian-English Dictionary*. The Hague – Paris: Mouton & Co.
- PSJČ = HUJER, Oldřich et alii, eds. 1937–1957. *Příruční slovník jazyka českého*, sv. 1–8. Praha: Státní nakladatelství.
- PUHL, Roland. 2008. Der „Weinberg“ in der deutschen Winzersprache. In: *Studien zur Literatur, Sprache und Geschichte in Europa. Wolfgang Haubrichs zum 65. Geburtstag gewidmet*. St. Ingbert: Röhrig Universitätsverlag, s. 451–463
- Půh = Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové 1–7. Vyd. V. Brandl [online]. Brno 1872–1911. Dostupné z: <http://147.231.53.91/src/index.php>

- RAMUET, Stefan. 1893. *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*. Kraków: Akademia umiejętności.
- RBE = ČOLAKOVA, Kristalina, ed. 1977n. *Rečnik na bǎlgarskija ezik*. Sofija: Izdatelstvo na Bǎlgarskata akademija na naukite.
- Rj. = DANIČIĆ, Đuro et alii, eds. 1880–1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1–23*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- RMNP = DIMITROVSKI, Todor, ed. 1983n. *Rečnik na makedonskata narodna poezija*. Skopje: Institut za makedonski jazik „Krstе Misirkov“.
- S-A = SADNIK, Linda – AITZEMÜLLER, Rudolf. 1955. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- SHEVELOV, George Y. 1964. *A Prehistory of Slavic*. Heidelberg: Winter.
- SIATKOWSKI, Janusz. 1965. *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*. Cz. I. Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolińskich.
- SJP = DOROSZEWSKI, Witold, ed. 1958–1969. *Słownik języka polskiego 1–11*. Warszawa: Polska akademija nauk.
- SKOK, Petar, 1971–1974: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1–4*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SREZ. = SREZNEVSKIJ, Izmail I. 1893–1903. *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka 1–3*. S. Peterburg. Unveränderter photomechanischer Nachdruck. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1950–1956.
- SRJ = BARCHUDAROV, Stepan G. et alii, eds. 1975n. *Slovar' russkogo jazyka 11.–17. vv*. Moskva: Nauka.
- SRNG = FILIN, Fedot P. et alii, eds. 1965n. *Slovar' russkich narodnych govorov*. Leningrad/S. Peterburg: Nauka.
- SSČ = FILIPEK, Josef et alii, eds. 1994. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2. opravené a doplněné vydání*. Praha: Academia.
- StčE = *Kartotéka excerptce ze staročeských textů* (uložena v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.) [online]. Dostupné z: <http://bara.ujc.cas.cz/bara/>
- SUM = BILODID, Ivan K. et alii, eds. 1970–1980. *Slovník ukrajinsk'koji movy 1–11*. Kyjiv: Naukova dumka.
- ŠANSKIJ, Nikolaj M. et alii. 1963n. *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.
- VASMER, Max. 1953–1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch 1–3*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- VAŠICA, Josef. 1931. *Staročeské evangeliáře. Studie průpravná*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- WDW = *Wörterbuch der deutschen Winzersprache* [online]. Dostupné z: <http://190807.webhosting17.1blu.de/site/wdw/>

Jana Villnow Komárková

K původu a vývoji českých výrazů vinohrad a vinice v areálovém kontextu

Poděkování: Příspěvek vznikl v rámci projektu 14-01768P *Jazyk tradičního vinohradnictví a vinařství ve středoevropském areálu: etymologie a areálová lingvistika* (GAČR).

Jana Villnow Komárková

Institute of the Czech Language of the AS CR, v. v. i.

Veveří 97, 602 00 Brno

Czech Republic

jana.villnow@gmail.com